

SOMFAI KARA DÁVID

TUVA SÁMÁNOK ÉNEKEI

DIÓSZEGI VILMOS KÉZIRATOS HAGYATÉKA (2.)

Diószegi Vilmos kéziratos hagyatéka máig jórészt kiadatlan. A hagyaték egy része az MTA Néprajzi Kutatóintézetének kéziratárában található. Diószegi kéziratait, gépelt gyűjtéseit és jegyzeteit papírdossziékban tároljuk az intézet archívumában. Schmidt Éva ugyan összeállított egy alapszintű katalógust, de végül sosem publikálta.¹ Amikor 2003-ban elkezdtem dolgozni az intézetben, azt a feladatot kaptam, hogy állapítsam meg, pontosan milyen, Diószegi szibériai terepmunkájával, illetve sámánhagyománnyal kapcsolatos anyagok vannak az archívumban. Összesen tizennégy dossziében találtam sámánokkal kapcsolatos anyagokat. Ezek egy részét Diószegi szibériai, illetve mongóliai terepmunkái alatt gyűjtötte 1957 és 1964 között. Sok kiadatlan és értékes anyagra leltem köztük, melyeket azóta próbálok publikációra előkészíteni. Az anyagokat természetesen összevettem a Diószegi terepmunkáiról korábban megjelent adatokkal. Ez a cikk egy előzetes beszámoló második része,² melyben Diószegi negyedik, 1958-as terepmunkáján,³ Északkelet-Tuvában (Tožu járás) gyűjtött anyagokat prezentálok. Olyan értékes adatokat választottam, mint például a „sámánvá válás képességével” (*dös*) és a „sámándob felavatásával” (*dünggür ööredir*) kapcsolatos hagyományok. Emellett a sámánbot (*dayak*) sámáneszköz szerepéről is szó lesz. Az eredeti tuva szövegeket az általam készített magyar fordításban közlöm.

Terepmunka Északkelet-Tuvában (Tožu járás, Iy falu, 1958. augusztus 6–13.)

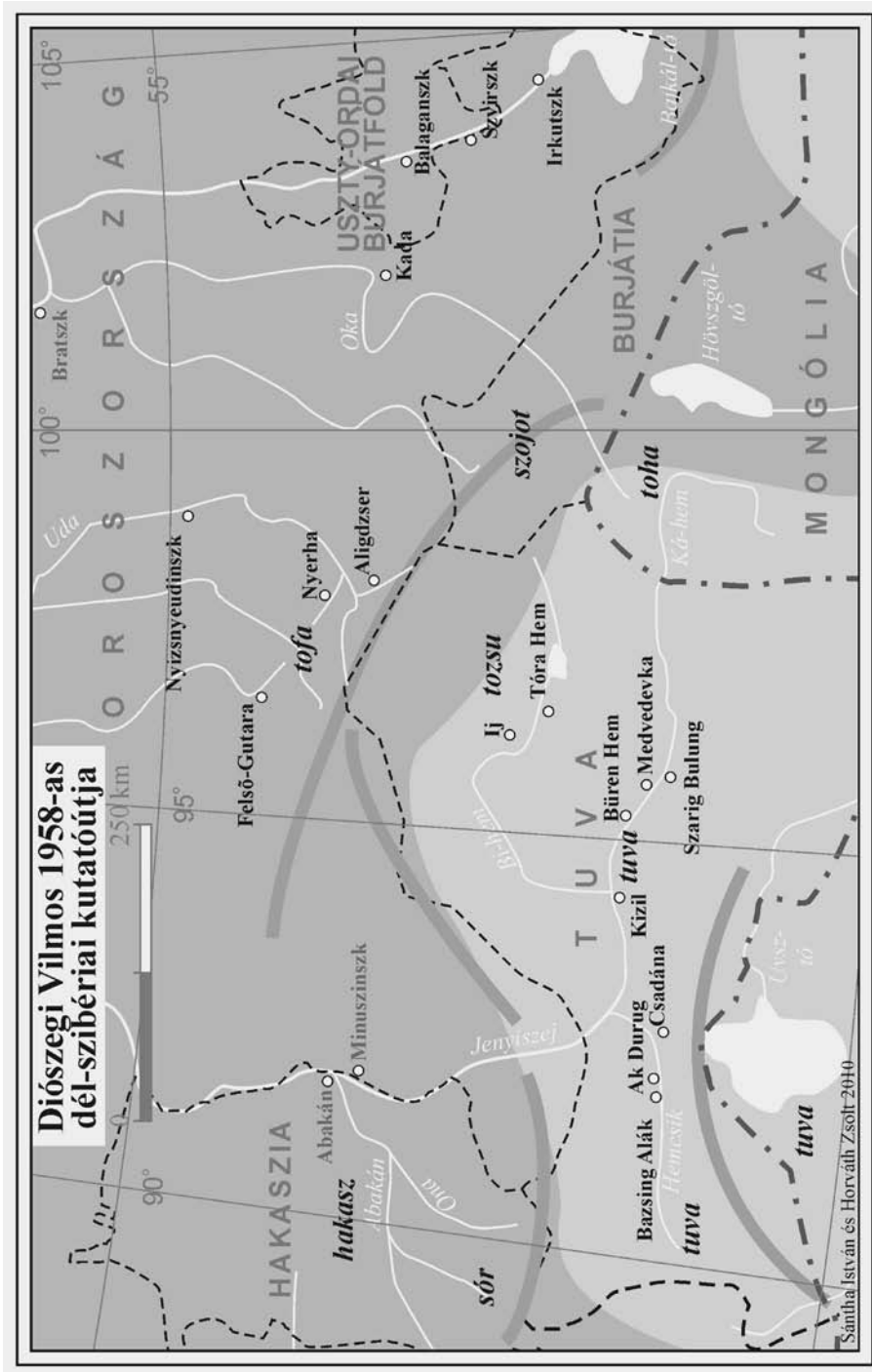
Miután a burját folklorista, Nagyvezsda Saraksinova nem volt hajlandó újabb közös nyugati-burját (bulagat) terepmunkára menni (DIÓSZEGI, 2002, 182.), Diószegi augusztus 1-én Irkutszkból (1958) Tuvába⁴ utazott Krasznnojarszk és Abakan érintésével. Mialatt a Tuva fővárosban, Kizil-ben (korábbi neve

¹ Sántha István a hagyatékról közölt egy vázlatos leírást (SÁNTHA, 2002, 419–420.).

² Az első rész az Ethno-lore 2006-as számában jelent meg az 1957-es nyugati-burját gyűjtésről (SOMFAI, 2006).

³ A második (hakasz) és harmadik (tofa) terepmunka anyagai nincsenek meg az archívumban (SOMFAI, 2007).

⁴ Tuva (*tüwa*) nemcsak az ország neve, de az itt élő népcsoport önelnevezése is. Tehát Tuva (Tuva Köztársaság) őslakosai tuvák, és nem tuvaiak (vö. angol Tuvans/Tuvinians, orosz tuvinyec).

Térkép Készítette SÁNTHA István.

Beldir⁵ tartózkodott, a Tuva Tudományos Kutatóintézet egy helyi munkatársa, Kalzan segítette neki lejegyezni az általa korábban gyűjtött tofa (karagasz)⁶ sámánénekeket.⁷ Kalzan Tožu vidékéről való tuva volt,⁸ így Diószegit a Nyugati-Szaján (Soyan)-hegység tajgavidékére, Iy faluba küldte terepmunkára⁹ (*térkép*). Diószegi augusztus 5-én repült el Iy-be,¹⁰ mely akkortájt Tožu járás központja volt (*I. kép*).¹¹ Még aznap egy helyi tanító,

I. kép A Xamsira folyó és a tajga Tozsu tartományban.
(Tuva, 1995, fotó: KUNKOVÁCS László.)

⁵ Azon a helyen, ahol a Kis Jenyiszej (Kaa-xem) és a Jenyiszej (Bii-xem) összefolyik, kezdődik a Felső-Jenyiszej (Ulug-xem). Ennek a helynek korábban a „folyók találkozása” jelentésű Beldir vagy Xem-Beldiri volt a neve.

⁶ A tofák (pontosabban *toxa-lar/tofa-lar*) valójában a tuvák egy tajgai csoportja. Diószegi karagasznak nevezi őket, mely a *kara-xaas* nemzetségük nevéből ered.

⁷ Diószegi 1958. július 3–23. között végezte leghosszabb (19 napos) terepmunkáját az Uda folyó menti tofák közt (DIÓSZEGI, 2002, 189–205.).

⁸ Diószegi a tuvákat szojotnak nevezi írásaiban. Ez valójában a tuvák burját elnevezése, mely a tajgai tuva *soyan* nemzetség nevéből ered. Az elmongolosodott tofákat Burjátíában (Tunka járás, burjátul Tünxe) hivatalosan ma is szojotnak nevezik (burjátul *hoyod*).

⁹ Diószegi könyvében Ak Daržaa sámánt (*xam*) is feljegyezte Iy faluból (DIÓSZEGI, 1960, 172.), de később róla nem tesz említést.

¹⁰ A terepmunka ideje: 1958. augusztus 5–13. (DIÓSZEGI, 2002, 214–217.).

¹¹ Manapság a járás központja Toora-xem.

Ak-Mižilay körbevitte a faluban, ahol az öregektől a sámánok felől érdeklődött. Este elkísérte Diószegit a helyi buddhista „szentély őrzőjéhez” (tuvául *kol-duganjī*).¹² A hetvenegy éves férfi amolyan „sárga sámán” (*sarig-xam*)¹³ volt. A *kol-duganjī* egy áldást énekelt (*alganjir*), de valószínűleg tibetiül, mert a helyi tanító nem értette a szöveget. Egy rövid éneket – fohászt egy szent hegyhez (*xayiragan*)¹⁴ – mégis lejegyezték.

Augusztus 6-án Diószegi egy Lopsan-Čimba nevű férfitől gyűjtött adatokat. Ő mesélt neki a dob felavatásáról (*dünggür ööredir* / „dob tanítás”), a *dünggür* / „sámánbob” és *dayak* / „sámánbob”¹⁵ szerepéről, valamint az ősök szellemeiről (*dös*), akik beavatták a sámánt (DIÓSZEGI, 1960, 186–187.). Diószegi összesen tizenhét sámánt regisztrált Tožu járásban, főleg a čoodu és ak-čoodu nemzetségek tagjait. Közülük csak tizennégyet említ a naplójában,¹⁶ és hat sámánnal kapcsolatban sikerült is anyagot gyűjtenie. A sámánénekeket név szerint nem említett adatközlőktől gyűjtötte,¹⁷ nem maguktól a sámánoktól.

2. kép Jekatyerina Mındirmaa Diószegi terepmunkájának idején. (Tuva, 1958, fotó: DIÓSZEGI Vilmos.)

Augusztus 7-én Diószegi a sámánok öltözetével (*böhr* / „sapka”, *ton* / „köntös”, *idik* / „csizma”) és eszközeivel (*derig*) kapcsolatos adatokat gyűjtött. Közben a Kizil-i Múzeum munkatársai megérkeztek Toora-Xemből, és Diószegi találkozott Jekatyerina Mındirmaa-val (2. kép) (DIÓSZEGI, 1960, 188–189.), aki később a kísé-
rője és tolmácsa lett. Augusztus 8-án

¹² Diószegi *kol-duganjī*-t, mint az adatközlő nevét jegyezte le, pedig tuva jelentése valójában „buddhista szentély őrzője” (vö. tuva *dugan* jelentése „buddhista szentély”).

¹³ Olyan láma, aki gyógyítani is szokott.

¹⁴ A tuva *xayiragan* vagy *xayirakan*, mongol *qayiraqan* jelentése „szent”, de a „hegyszellem” vagy „hegy” értelemben is használatos.

¹⁵ Diószegi gyűjtése szerint háromféle sámán lézett: *dünggürlüg* / „dobos”, *dayaktig* / „botos” és *burgannig* / „Buddha szobros” (DIÓSZEGI, 2002, 215.).

¹⁶ Tozui sámánok: Torug Arikay, Takka, Ak Taylik, Šarday, Xodanay, Sanjımaa *xam kaday* (sámánno Xamsıra folyó mentéről, 1940-ben halt meg). 1958-ban még élő sámánok: Ak Nıtka, Ak Sandık, Ak Stepan, İnggaažik, Taži-seren, Saadakpan, Takpažik, Tamčat, Kamjalan (Jalan), Takıyık, Targa.

¹⁷ Adatközlők: Lopsan-Čimba, egy láma (*kol-duganjī*), Ak Sandık fia (Ak-Sandık sámán énekei), ismeretlen személy (Ak Stepan, İnggaažik, Taži-seren, Saadakpan, Takpažik sámánok énekei).

a dobkészítés fázisait jegyezték le,¹⁸ és két dalt Ak Sandik *xam* fiától (a nevét nem említi). Az egyik dal a sámán dobjának felavatásához (*dünggür ööredir*) kapcsolódott. Meglátogatták Ak-Nitka-t, az egyetlen sámánt, akivel személyesen találkozott Tožuban, de ő sajnos nem állt szóba a magyar kutatóval.

Augusztus 9-én további adatokat gyűjtött a sámánöltözékekről, és meglátogatott egy sámánsírt is,¹⁹ melyről ugyan nem tesz említést a naplójában, de részletesen leírja könyvében (DIÓSZEGI, 1960, 194–195.). Itt egy helyi tuva férfi volt a kalauza, aki később valószínűleg a helyi sámánok dalait is elénekelte. Diószegi azt is megemlíti, hogy a dalokért pénzt fizetett (DIÓSZEGI, 2002, 216.). Augusztus 10-én jegyezte le Ak-Stepan, Inggaažik és Taži-seren sámánok énekeit az ismeretlen adatközlőtől,²⁰ aki a sámánob készítésének folyamatát (DIÓSZEGI, 1960, 191–192.) és felavatását (DIÓSZEGI, 1960, 195–196.) is részletesen elmagyarázta.²¹ Diószegi emellett tovább folytatta a sámánruhával kapcsolatos adatok gyűjtését is.

Augusztus 11-én még két újabb sámán, Saadakpan és Takpažik énekeit rögzítette a fent említett informátortól.

Augusztus 12-én Ak-Mižilay tanító segített Diószeginek a sámánénekek szövegének lejegyzésében. Augusztus 13-án további sámánruhák és sámán-eszközök leírását végezte el. Augusztus 14-én visszaröpült Kizilbe miután összesen nyolc napot töltött Tožu járás Iy falujában. Később a gyűjtésről röviden egy-egy magyar és német nyelvű cikkben számolt be (DIÓSZEGI, 1959a és 1959b).

A hagyaték

Diószegi kéziratos hagyatékában (24 kézzel írott oldal) nyolc sámán kilenc dalát találjuk lejegyezve (az adatközlők nincsenek feltüntetve).²² A szöve-

¹⁸ Arııkay sámán dobját Čiwüzey készítette 1927-ben, Takka sámán dobjának készítését maga a készítő mesélte el, de a neve sehol sem szerepel (DIÓSZEGI, 1960, 191–192.).

¹⁹ Tuvául a sámánsírt *seri*-nek nevezik (KENIN-LOPSAN, 1978).

²⁰ „Szerencsére akadt ember, aki majdnem teljes egészében még bele tudta énekelni a magnetofonba.” (DIÓSZEGI, 1960, 201.) Egy alkalommal így említi adatközlőjét: „öreg szojotom” (DIÓSZEGI, 1960, 195.).

²¹ Utóbbi különösen értékes szöveg, mert jóformán csak Diószegi gyűjtéséből ismerjük, és most kerül először közlésre.

²² A Diószegi Tožuban gyűjtött dalainak jegyzéke:

1. Egy láma (*kol-duganji*): *sirin-sirin, xayiragan* / „hegyszellem” dicsérete).
2. Ak Sandik fia, részlet: *dünggür ööredir* / Sámánob felavatása.
3. Ak Sandik fia, részlet: *Xangšaar taygam* / Xangšaar hegyem.
4. Ismeretlen adatközlő, (Ak Stepan): *Birekkeyning oray oğlu* (Birekkey legkisebb fia).
5. Ismeretlen adatközlő, (Inggaažik): *Xubultayning ortun oğlu* (Xubultay középső fia).
6. Ismeretlen adatközlő, (Taži-seren): *Kezek dargan törelim* (Számos darhat rokonom).
7. Ismeretlen adatközlő, (Taži-seren): *dünggür ööredir* (Sámánob felavatása).
8. Ismeretlen adatközlő, (Saadakpan): *Kara xakkıy*; (Fekete bátyó).
9. Ismeretlen adatközlő, (Takpažik): *Jüdügeštıng bagay oğlu* (Jüdügeš rosszcsonť fia).

geket Kizil városában, a tofa szövegek lejegyzésében is segédkező tuva kutató, Kalzan gépelte le fordítás nélkül (augusztus 16–18-a között).²³ Itt most három sámánének kerül bemutatásra: két szellemidéző ének és egy dobfelavatás. Az első ének részleteit Diószegi magyar fordításban is közölte a szibériai terepmunkájáról szóló könyvében (DIÓSZEGI, 1960, 201–202.).

1. ének: Ak Stepan *xam* szellemhívó éneke, adatközlő ismeretlen

1. tekercs

[Kiadatlan rész]

- 1 *Birekkeyning oray oglu*
- 2 *Xubulugga töreen irgin*
- 3 *Saldiligga töreen irgin*
- 4 *Alang derii ahttig joraan*
- 5 *Süden derii süttüg joraan*
- 6 *Egilening Kara-Xölge*
- 7 *kara jari munup algaš*
- 8 *Jaak ditti jaziradip turar šagnü*
- 9 *Birekkeyning oray oglu*
- 10 *Kadagalay bergen deešting*
- 11 *Kadagalay kaktiralay berdi-le iyin-aan*
- 12 *Urum-jıldiy, urum-jıldiy*
- 13 *Karagannüg kara kirlang*
- 14 *Kaktiralay berdi iyn-aan*
- 15 *Urug-darig aybizingga buyan bolur*
- 16 *Kara Xösteey Sümen-kaday*
- 17 *Buk-la bolbas, buyan bolur*

[Közölt rész]

- 18 *Öbügeler, öbügeler*
- 19 *Derii-aksi, Ödeeree xöl*
- 20 *Oran-jurtum, kadir-dözüm*
- 21 *Ulug tayga, Jürek tayga*
- 22 *Töreen jurtum, ünggeš baayin*
- 23 *Eelig turlaam, Eelig turlaam*
- 24 *Sarig-dittig ortaa jürek*
- 25 *Börük-dayak jindiradir*
- 26 *Alang derii ahttig joraan*
- 27 *Süden derii süttüg joraan*

²³ Diószegi a következőt írta naplójába (DIÓSZEGI, 2002, 218.): „Reggeltől kezdve jegyeztük a szalagról a szövegeket. Kalzan jegyzi a szövegeket, egyedül kezeli a magnót.” A szövegek így oszlanak meg: Ak Sandik 15 sor, Ak Stepan 122 sor, Ak Inggaažik 146 sor, Taži-seren 170 sor, Saadakpan 94 sor, Takpažik 129 sor.

- 28 *Alang xamning šowaalarin,*
29 *Körgeñ sen-be, abalarim?*
30 *Kün-kün-kün-küü*

[Kiadatlan rész]

- 31 *Xobudayning ortun oglu*
32 *Arga kilir, mege kilir*

[Közölt rész]

- 33 *Birekkeyning oray oglu*
34 *Xubulugga töreen irgin*
35 *Deer durug baarimda*
36 *Üš-le xading-na iyin*
37 *Belek kilip algan iyik men*
38 *Birekkeyning oray oglu*
39 *Alang xamning šobalarin*
40 *Aza kaygaar, Erlik kaygaar*
41 *Tübek derii düštük jeder*
42 *Alang derii aylık dingnaar*
43 *Abalarim, abalarim*
44 *Aga-la öörüm, aga-la öörüm*
45 *Urug-darig aybizingga*
46 *Buyan bolur, duržuk bolbas*
47 *ježe-ježe, bolzun inggay*
48 *Eere tirtip oluraali*
49 *Urug-darig aybizingga*
50 *Buyan bolur, Kara Xöstey*
51 *Mönggün durlaa, xuu-xuu*
52 *Janar üyem jıgay berdi, kara Xöstey*

[Kiadatlan rész]

- 53 *Tirtiningar Bedii aksı*
54 *Kössüredir kadir-dözüm*
55 *Alang xamning šobaalari*
56 *Aža (aha) dištig kaygaldarim*
57 *Üš-le jıldig boljaglarnı*
58 *Üze tirtip alirim kayı*
59 *Üš-le jıldig boljaglarnı*
60 *Belen kiži ertpes joraan*
61 *Birekkeyning oray oglu*
62 *Xubulugga töreen irgin*
63 *Birekkeyning oray oglu*
64 *Kadig sööktüg ool irgin*
65 *Urug-darig aybizingga*

66 *Buyan bolur, mönggün kulaa*
67 *Xubudayning ortan oglu*
68 *...möge bolur*

2. tekeres

69 *Xubudayning ortan oglu*
70 *Arga kilip turgaylar aan*
71 *Birekkeyning oray oglu*
72 *Alang derii ahttig joraan*
73 *Xubudayning ortun oglu*
74 *ugaalažip šidawastar*
75 *Urug-dariğ aybizingga*
76 *Buyan bolur, kara Xöstey*
77 *ježe-ježe, bolzun-bolzun*
78 *Bile tirtip oluraali*
79 *Birekkeyning oray oglu*
80 *Xubulugga töreen irgin*
81 *Sadliligga töreen irgin*
82 *Užu-baži Büren tayga,*

[Közölt rész]

83 *awalarim, awalarim*
84 *žartik baštig čagaan irey*
85 *jaša-jaša bolzun, bolzun*
86 *janip oraal, janip oraal*
87 *je-je, jetti, bolzun inggay*
88 *eginnigni kedip algaš*
89 *eelerim magadanžig, uu, uu, uu...*
90 *alang xamning šowaalari*
91 *aylik jerge dingnaar joraan*
92 *süden xamning düley kulaa*
93 *düštük jerge dingnaar joraan*
94 *je, je, jetti, bolzun-bolzun*
95 *awalarim, awalarim*

[Kiadatlan rész]

96 *Enggiš batti, elig-sulang*
97 *Ag-iy sugnung kögün-kögün*
98 *bolzun, bolzun, abalarim*
99 *Egin-žarnim xozadingar*
100 *Ee bogda xayiragan*
101 *Ulug taygam, Jürek taygam*
102 *Aa bogda xayiragan*
103 *Xozadingar, awalarim*

- 104 *Urug-dariḡ aybižingga*
 105 *Buyan bolup jordu-la iyin-aan*
 106 *Ee bogda (deer) xayiragan*
 107 *ǰürek taygam, ulug taygam*
 108 *Bolzun, bolzun, Egingningni*
 109 *Ee tirtip koškadingar*
 110 *ǰalar otka ǰaštī bereel*
 111 *Abalarim, abalarim*
 112 *Aa bogda, xayiragan*
 113 *Ayim-na bo, xünüm-ne bo*
 114 *Alang xamning šobaalarin*
 115 *Aa tirtip abiragar*
 116 *Birekkeyning oray oglu*
 117 *ǰüs aldi sayin söögün*
 118 *Koškadingar, saygaringar*

[Közölt rész]

- 119 *Kidadimning kizil šayin*
 120 *Sürüp, ǰemnep alaali-ngar*
 121 *Taygam-ay-niḡ artizaaan aan*
 122 *Sürüp, ǰemnep alaali-ngar*

Fordítás²⁴

1. tekeres

[Kiadatlan rész]

- 1 Birekkey legifjabb fia (Ak Stepan),
 2 Azért született, hogy szent legyen (*xubulug*),²⁵
 3 Azért született, hogy szellem legyen (*saldilig*).²⁶
 4 Alang sámáneszskézeit lovon hozták,
 5 Süden sámáneszskézeit tejjel megáldották,
 6 Egile fekete tavához
 7 Fekete rén-bikán jött.
 8 Amikor a Szent Vörösfenyőt megkerülte,²⁷
 9 Birekkey legifjabb fia,
 10 Megörökölte [az eszközöket],
 11 Bizony jól megőrizte őket.

²⁴ A szerző saját fordítása.

²⁵ A mongol *qubi-lyan* szó jelentése a buddhizmusban „megtestesülés, újjászületés”, a tuva *xuwul-/xuul-* ige jelentése „átváltozik”.

²⁶ A tuva *saldi* szó a *salim* „sors vagy sorsszellem” egy változata lehet (vö. tuva *ǰayaan*, mongol *ǰayayan*).

²⁷ A mongol „Szent Fa” értelmű *ǰaqa-yin Modun-t* gyakran említik sámánszövegekben és eposzokban (VLADIMIRTSOV, 1926, 19. és SOMFAI, 2009a). A tuvák szerint a „szent fa” vörösfenyő (tuva *dit*, mongol *sünesün*), saját gyűjtés (1995, Tožu, Tuva).

- 12 *Urum-ǰıldıy, urum-ǰıldıy* [értelmetlen rész]
13 Bozótos fekete hegyháton
14 Haladt keresztül
15 A gyerekek kérésére
16 Áldást hozzon, Kara Xöstey, Sümen asszony,
17 Nem hoz vést ránk (*buk*), hanem áldást.

[Közölt rész]

- 18 Óseink, őseink [szellemei],
19 Derii [folyó] torkolata, Vadkacsa-tó,
20 Szülőföldem és őseim,
21 A Nagy tajga, és Jürek tajga.²⁸
22 Szülőföldem, ahol világra jöttem,
23 Szent (*eelig*) volt az én szálláson,
24 Jürek tajga sárga [szent] vörösfenyője.
25 Sámánfejdísz, sámánbot révületbe ejt
26 Alang sámán eszközét lóval vitték,
27 Süden sámán eszközét tejjel áldották.
28 Alang sámán eleven [szellemeit]²⁹
29 Láttátok-e, ősaným?
30 Hu-hu, hu-hu

[Kiadatlan rész]

- 31 Xobuday középső fia,
32 Megtéveszti, becsapja őket.

[Közölt rész]

- 33 Birekkey legkisebb fia,
34 Azért született, hogy szent legyen.
35 Amikor az égen jártam,
36 A háromágú nyírfát [*üš-dayak* / sámánbot],
37 Ajándékba kaptam.
38 Birekkey legkisebb fia [Ak Stepan],
39 Alang sámán segítőtől,
40 Az aza démon és Erlik megijed.
41 Tübek sámáneszközeit délig elhozzák,
42 Alang eszközei egy havi messzeségből hallgatóznak.
43 Ősaným, ősaným,
44 Bátyám, bátyám,
45 A gyermekek kérésére,
46 Áldást hozz, ne okozz bajt!
47 Elég volt, most már távozzon! [a szellem]

²⁸ Diószegi fordítása e soroknál teljesen eltérő.

²⁹ Tuva *šowaa* szó eredeti jelentése „eleven”.

48 Nem kérünk többet [tőlük].
49 A gyermekek késére,
50 Áldást hozzon, Fekete Xöstey,
51 Ezüstös szállás, hó-hó!

[Kiadatlan rész]

52 Ideje visszatérnem, fekete Xöstey!
[A sámán lelke (*sünezin*) visszatér]
53 Bedii [folyó] torkolatához menjetek!
54 Óseim szellemei erősek,
55 Alang sámán segítői,
56 Éles fogú démonjaim,
57 Körülbelül három év múlva
58 El foglak titeket pusztítani.
59 Körülbelül három év múlva
60 Egyszerű ember itt át nem halad.
61 Birekkey legkisebb fia
62 Azért született, hogy szent legyen.
63 Birekkey legkisebb fia
64 Erős csontú

[Kiadatlan rész]

65 A gyerekek kérésére
66 Áldást hoz, Ezüst (Mönggün) hegyhát
67 Xubuday középső fia
68 ...birkózó lesz

2. tekercs

69 Xubuday középső fia
70 ismerte a cseleket
71 Birekkeyning legkisebb fia
72 Alang sámán eszközeit lóval vitték
73 Xubuday középső fia
74 nem tudtak mit kitalálni
75 A gyermekek kérésére
76 Áldást hoz, fekete Xöstey
77 Elég most már, legyen elég
78 Fedjük fel a dolgot
79 Birekkey legkisebb fia
80 Azért született, hogy szent legyen
81 Azért született, hogy szellem legyen
82 A tetején Büren tajga,

[Közölt rész]

- 83 Ősanyáim, ősanyáim
84 Félféjű Čagaan apó³⁰
85 Éljen soká, úgy legyen
86 Térjünk vissza, térjünk vissza
87 Elég, most már távozz
88 A vállasat felöltöttem
89 Gazda-szellemeimet dicsérem, uu, uu, uu...
90 Alang sámán segítői
91 Egy hónapnyi járóföldről hallnak
92 Süden sámán süket füle
93 Félnapi járóföldről mindent meghall
94 Elég most már, legyen elég
95 Ősanyáim, ősanyáim

[Kiadatlan rész]

- 96 Enggiš batti, eling-sulang
97 Ag-aj folyó kékje, kékje
98 legyen, legyen, ősanyáim
99 vállam, lapockám ereszétek
100 Ó szent bogda
101 Nagy tajgám, Jürek tajgám
102 Ó szent bogda
103 Engedjétek, ősanyáim
104 A gyermekek kérésre
105 áldást hozzon
106 Ó szent bogda
107 Jürek tajga, Nagy tajga,
108 Had jöjjenek, Eginning [szellemei],
109 Ide hívva idézzétek!
110 Bújjunk el a lángoló tűzben!
111 Ősanyáim, ősanyáim,
112 Ó szent Bogda!
113 Ez az én hónapom és évem.
114 Alang sámán segítői,
115 Idézzétek meg őket!
116 Birekkey legkisebb fia,
117 százhat nemes nemzetség,
118 Idézzétek, hívjátok őket!

[Közölt rész]

- 119 Erős kínai fekete teával itassátok!

---

³⁰ A mongol mitológiában Čagan Ebügen, halha Čagaan Öwgön „Fehér apó”.

120 Kortyoljunk, kóstoljuk meg!
121 Tajgám borókájával füstölték.³¹
122 Kortyoljunk, kóstoljuk meg!

Az „ősök szellemei” (*dös*) és a „szent” (*eeren* és *üdik*) képzete

Birekkey fia, azaz Ak Stepan énekében sámán ősei (*dös*) szellemét idézi meg. Ak Stepan az *öbügeler* / „ősök” (mongol *öbüge*) elnevezést is használja. Ezeket a szellemeket az egyszerű emberek általában csak *eeren* / „szent” teremtménynek hívják. A tuvák és más dél-szibériai népek hisznek abban, hogy az ősök szellemei átadhatják képességeiket a leszármazottaiknak. A tuva *dös* szó (ótörök *töz*) „gyökér” jelentésű, akárcsak a mongol *udqa-ijayur* vagy *uy* „szellemős” terminus. A sámán segítőszellemei: Alang és Süden, akiktől sámáneszközeit is kapta maguk is sámánok lehettek. De nemcsak az ősök szellemei segítik a sámánt a varázslásban. Az *oran ee-zi* / „táj gazdája” (*ee* / „gazda”) kifejezés azokra a szellemekre utal, akik egy helyet (hegy, hágó, forrás, tó) birtokolnak, őriznek. Minden nemzetiségnek vannak saját szellemősei és szent helyei (*ee-lig* / „szellem által birtokolt”). Különös, hogy a tuva nyelvben az *üdik* „szent” szót szellemek vagy szent helyek esetében nem használják. A mongol *ongyon* / „szent” szó ugyanakkor sokkal tágabb jelentéssel bír (például szellemek, helyek, állatok, tárgyak, bálványok, sírok leírására szolgál). A tuvák csak az *üdik mal* / „szellemeknek ajánlott szent állat” kifejezést ismerik (TENISHEV, 1968, 592.). A halha-mongolok a tibeti eredetű *seter* szót használják ilyen állatokra, de a burjátok megőrizték az eredeti *ongyon morin* / „szellemnek ajánlott szent ló” kifejezést (CHEREMISOV, 1973, 356.). A tuvák manapság főleg az *ee-ren* terminust használják „szent” értelemben (például sámáneszközök, bálványok, és néha szent helyek/sírok esetében). Az *ee-lig* és az *ee-ren* valószínűleg ugyanabból az *ee* / „gazda” (ótörök *ege*) töből ered. Az *ee* azonban nem egy külön szellemkategória, csak azt jelzi, hogy az adott szellem birtokol egy helyet vagy tárgyat (például bálványt vagy dobot). Ezáltal az adott tárgy „szent” lesz, és ugyanazzal az erővel rendelkezik, mint a „gazdája”. Vagyis az *eeren* nem egy „bálvány” (3. *kép*) (VAĪNSHTAĪN, 1978), habár a sámán bálványait is *eeren*-nek hívja, mert egy általa tisztelt szellem birtokolja őket. A mongol *ongyon* / „szent” szót is ezért fordították sokszor „bálvány” értelemben. Az *ongyon*-t ugyanakkor az ősök szellemeire is használják (mongol *udqa* vagy *uy*; lásd SOMFAI, 2009a, 148.), akárcsak helyekre, tárgyakra, állatokra (például *ongyon yajar* / „szent hely”, *ongyon morin* / „szent ló”, stb.).

³¹ A szibériai és más belső-ázsiai népek körében a boróka (tuva *artiš*, mongol *arča*) használatos füstáldozatra, tisztításra is.

3. kép Gyermeket védő szellemek bálványja (*eeren*) egy toha rénpásztor család sátrában. (Xöwsgöl, Mongólia, 1997, fotó: SOMFAI KARA Dávid.)

A háromágú sámánbot (*dayak* vagy *üš-dayak*)

A háromágú sámánbot (*dayak*) „hármás nyírfaág” (*üš-xadīng*) alakban jelenik meg a szövegben. Ez egy igen fontos *eeren*-je, vagyis „szent tárgya” a sámánnak. Vannak olyan sámánok, akik sámánbottal kezdenek el sámánkodni, és sámándobra (*dünggür*) csak később tesznek szert (DIÓSZEGI, 1960, 182.). Manapság Tuvában a *dayak*-ot nemigen használják a poszt-szovjet korszak úgynevezett neo-sámánjai, ők transzállapot elérése nélkül, egy egyszerűsített rendszer szerint végzik szertartásaikat.³²

A tozsui tuvákat az orosz etnológusok gyakran *tođžinec*-nek nevezték, és külön etnikumként kezelték. Ők közeli rokonságban állnak Irkutszk tartomány tofáival és Xöwsgöl (Mongólia) toháival. Amikor Észak-Mongólia

³² Terepmunkám során gyűjtött adat (Kizil, Tuva, 1995 és 1998).

Xöwsgöl tartományában toha³³ rénpásztorok sámánjai közt gyűjtöttem, azt tapasztaltam, hogy ott még gyakran használják a sámánbotot, főleg nappali szertartások alkalmával. A *dayak* segítségével elért transzállapotot kevésbé hatásosnak tartják a helyiek, és az ilyen botos sámánokat gyakran gyalog sámánoknak (*čadag xam*) nevezik, ami azt jelenti, hogy lelkük (*sünezin*) nem tud úgy repülni, mint a dobos sámánoké.³⁴ A *dayak*-hoz (4. kép) sok szalagot kötnek, melyek a bottal való révülés során a sámánt segítő szellemeket jelképezik.

4. kép Kalzan toha sámán szent botjával (uš-dayak) és rajta szalagokkal. (Xöwsgöl, Mongólia, 2008, fotó: SOMFAI KARA DÁVID.)

³³ A tohák tulajdonképpen tajgai tuvák, akik a kolhozosítás elől költöztek át Tuvából Mongóliába. Mongóliában *caatan* / „rénpásztor” a nevük, de néha ujugroknak is hívják őket. Nyelvjárásuk közel áll az Uda folyó menti tofákéhoz (Irkutszk Tartomány, Nižneudinsk járás).

³⁴ Terepmunkám során gyűjtött adat Mongólia (Xöwsgöl, 1997, 1999 és 2008).

A sámánok szent fáí (*xam iñaš/iyas̄, bay-iyas̄, tel-iyas̄*)

A sámán énekében ugyancsak említ egy sárga vörösfenyőt (*sarig-dit*), illetve a Szent Fát (*jaak-dit*). A fák fontos helyet foglalnak el a tuva sámánok hagyományában. Mondák szólnak a „Szent Fáról” (vörösfenyő),³⁵ mely egészen az égig ér és összeköti az alsó és felső világot, ugyanakkor minden sámánnak vannak saját fáí is. A „sámán-fa” (*xam iñaš* vagy *iyas̄*) (5. kép) az a hely, ahol a sámán szellemei laknak. Van egy másik „szent fája” is (*bay-iyas̄*) (6. kép), mely a „Szent Vörösfenyőt” (*Bay-dit*) szimbolizálja, és segít

5. kép Tozsui tuva sámán, Tatiana sámán-fája (*xam-iñaš*) mellett. (Tuva, 1995, fotó: KUNKOVÁCS László.)

6. kép Tozsui tuva sámán, Tatiana szent fája. (*bay-iñaš*) (Tuva, 1995, fotó: KUNKOVÁCS László.)

a sámánnak az alsó és felső világ szellemeivel való kommunikációban, továbbá a halotti torokat is ennél a fánál tartják (SOMFAI, 1998, 244.). Ha egy gyökérből két fa nő ki, azt *tel-iyas̄*-nak nevezik, és úgy hiszik, hogy ezek a fák is adhatnak a sámánnak erőt a gyógyításhoz.³⁶ Azt a fát is tisztelet övezi, amelyikből a sámán dobja készült. A sámán halála után a dobját a sámán-fára szokták elhelyezni, melyből ez által „szent hely” (*eeren*) lesz.

³⁵ A szövegben a *Jaak-dit* alakot találjuk, mely a mongol *Jaqa-yin modun* / „Szent Fa” elnevezéséből ered, míg a fa valódi tuva neve *Bay-dit* / „Szent Vörösfenyő”.

³⁶ Saját gyűjtés (Tozsui, Tuva, 1995, lásd még KENIN-LOPSAN, 1997, 118.).

Betegségeket okozó szellemek: *aza* démonok és Erlik

A dél-szibériai néphitben gyakran találkozunk különféle gonosz szellemekkel (démonokkal), melyek betegséget vagy halált okoznak. Az *aza* (ötörök és mongol *ada*)³⁷ egy ilyen ártó szellem. A tuvák úgy vélik, vannak sámánok, akik a démonoktól szerzik meg képességeiket (*aza uktug xam*), így tudják az általuk okozott betegséget meggyógyítani (KENIN-LOPSAN, 1997, 110.). Az emberek többsége manapság is fél ezektől a szellemektől, melyek a néphit szerint főleg gyerekekre veszélyesek, sötét helyeken bújnak meg, és az embert álmában támadják meg.³⁸ A szövegben a sámán úgy is említi az ártó erőket, mint *kaygal* / „furcsa lények”. A démonok egy Kara Xöstey nevű „fekete” sámános szellemének segítői a szöveg szerint. A sámán arról is beszél, hogy három éven belül elpusztítja őket.

Erlik³⁹ jól ismert alakja a dél-szibériai néphitnek. Az Altaj őslakos népei (altaj-kizsi, telengit stb.) máig őt tartják az Alsó Világ és a halál urának. A tibeti buddhizmus hatására Erliket Jámával azonosították, és az alsó világ egyfajta buddhista pokollá változott. Manapság a tuvák jó része sosem hallott Erlikről és az Alsó Világról. Erlik nevét legfeljebb mint az *aza* démon egyik szinonimáját használják. Főleg sámánénekek őrzik a nevét, de eredeti jelentését a mai tuva nyelvben elvesztette. Hasonló folyamat játszódott le a mongol nyelvű etnikumok (halha, burját, ojrát stb.) körében, de az Altaj hegység őslakosainak sámánhagyományában Erlik ma is igen fontos szerepet tölt be (SOMFAI, 2003, 299.).

2. ének: Taži-seren szellemhívó éneke, adatközlő ismeretlen

- 1 *Kezek dargan törelimni*
- 2 *Kezip aaldaar xereem ol iyin-aan*
- 3 *Tirtiy oglu tirtiniingar*
- 4 *Ee bogda Dalay, tirtin*
- 5 *Oožum-oožum tirtiniingar*
- 6 *Tirtiy oglu, Dalay oglu*
- 7 *Urug-darig aybizii iyin-aan*
- 8 *Buyan bolur, ee Bogda*
- 9 *Damdii xöldüing keldir sirii*
- 10 *Kizil šekpen Daay abay*
- 11 *Mönggün kurlug Suyam eney*
- 12 *Ee bogda xayiragan*

³⁷ Ez a szó a régi ujjur nyelvből került át a mongolba. A Mongolok Titkos történetében Ögödei állítólag azért lett beteg, mert egy *ada* démon megtámadta (272-es bekezdés, LIGETI, 1971, 245.).

³⁸ Terepmunkám adatai alapján. Tožu, Tuva, 1995.

³⁹ Erlik vagy régebbi formában Erklig, „a hatalmas” a török néphitben az alsó világ ura volt. Ő az, aki az életet (*iin*) elveszi az emberektől, de a lelkiüket (*kut*) is ellophatja életük során (KENIN-LOPSAN, 1997, 113–114. és VERBITSKIĪ, 1893, 51–52.).

- 13 Kezek dargan törelderim
- 14 Kezip aaldaar xereem-ne iyin-aan
- 15 Jaaytining oruk kežee
- 16 Kezek kıştag törelderim
- 17 Oruun manap körgey-le men
- 18 Suyam-uu, suyam-uu!
- 19 Aa bogda, xayiragan
- 20 Tirtiningar, Tirtiy oglu
- 21 Ee bogda, xayiragan
- 22 Uzu-bazi ulug azik
- 23 Kadir (t)ostung kalzan beli
- 24 Tuman duglap turar-il mong
- 25 Kandig konzug seeng kiring
- 26 Xamnar kattar arazingga
- 27 Ee bogda xayiragan
- 28 Dalay damdi, kizil sekpen
- 29 Jinja xamning keldir sari
- 30 Sorug xemning beldirinde
- 31 Enggiş bazi eelig taygam
- 32 Ee bogda xayiragan 2x
- 33 Jaziligning bazi(ay)ga
- 34 Jaylag kilip turar šagni
- 35 Jaš-la bičče oolamning
- 36 Jaski soogu jaš-la dep be
- 37 Tirtiy oglu tirtiningar
- 38 Salamaktig ulug oglu
- 39 Salip oynaan jeri-le iyin-aan
- 40 Kezek dargan törelimni
- 41 Keze munup joylar dep be?
- 42 Aa bogda xayiragan
- 43 Aldi-la ayning jaazında
- 44 Amir-šöleen angnaay ergin
- 45 Suyam, Suyam eney
- 46 Erilgeni sarig-la iyin-aan
- 47 Kattirangnaan Suyam eney
- 48 Tirtiy oglu, tirtiningar
- 49 Tip-ap joruur ölüüm-ne bo?
- 50 Seriligden jalap algan
- 51 Mool ünnüg Kara-Moyun
- 52 İnggay, inggay
- 53 Urug-darig aybizingga
- 54 Buyan bolur, kizil sekpen
- 55 Daay abay, Daay abay
- 56 Kandig tölden kelgeş törüür
- 57 Dikka-dikka dagžabangar

- 58 Sorug baži, ulug taygam
 59 Solun Tayding turar bolzun
 60 Oo bogda xayiragan
 61 Uzu-baži ulug taygam
 62 Tuman duglap ....
 63 Urug-darig aybizingga
 64 Jötkü-dumaa inggay turzun
 65 Inggay turzun, eey-ee
 66 Ulug jaraš Ödügende
 67 Ulug, jaštig joy-la ber-em, 2x
 68 Aa, bogda xayiragan
 69 Xamsiraning beldirinde
 70 (Kara-balik) jorup joruur
 71 Kadir (t)öštüing beldirinde
 72 Kaljan belden tuttunar sen
 73 Ooldarim, ooldarim
 74 Ebiligge tenip joraas
 75 Eep jadap joraan iyik men
 76 Kidadimning kizil sayin
 77 .... sürip jemneer
 78 Urug-darig aybizingga
 79 Udup jadip oluru(m) be
 80 Ekki joraas aldildardan
 81 Adip algaš jede bereel!
 82 Alir-la iyin-aan aniy kežiin
 83 Salzaktarning daay kadayi
 84 Oraninning (kežiin) tuttušpazin
 85 Sürip jemneer baaringar
 86 Jüs-le aldi sayin söögün
 87 Saldiningar ačalarim, abalarim
 88 Xamning istii abalarim, ačalarim
 89 Ku-kuk, ku-kuk

Fordítás

- 1 Számos darhat rokonaim,
 2 Készülök titeket meglátogatni.
 3 Tirtiy fiát hívom.
 4 Ó, Szent Dalay, hívlak téged!
 5 Szép lassan gyere ide!
 6 Tirtiy fia és Dalay fia,
 7 A gyerekek kérésére,
 8 Legyen áldás, szent Bogda!
 9 Dambī folyó meredek partja,
 10 Daay anyánk vörös köntöse,

11 Suyam anyánk arany ezüst öve,
12 Ó, Szent Bogda!
13 Számos darhat rokonaim
14 Meglátogatlak titeket.
15 Jaayti útja nehéz!
16 Rokonaim a téli szálláson,
17 Én vigyázom az utatokat.
18 Suyam, ó, Suyam, ó!
19 Ó, szent Bogda!
20 Hívlak téged, Tirtiy fia,
21 Ó, szent Bogda!
22 A meredek hegyoldal kopár hágója,
23 Hosszú és széles.
24 De most köd borítja,
25 A hegycsúcsaid lenyűgözőek!
26 A sámánösök között,
27 Ó, Bogda szent,
28 A Dalay (tó) vízcseppjei, vörös köntös!
29 Jinja sámán szeretett fia,
30 Sorug folyó torkolatánál,
31 Enggiş forrásánál, a tajgában szellemek laknak.
32 Mi Bogda szentünk!
33 Jazilig folyó forrásánál,
34 Ott volt a nyári szállásunk.
35 Én fiatal, kis hegyem!
36 A tavaszi hideg frissessége,
37 Tirtiy fia, hívlak téged!
38 Salamak unokája,
39 Ez a szertartásunk helye.
40 Számos darhat rokonaim,
41 Hátasukon érkeznek-e?
42 Ó szent Bogda!
43 A hatodik hónap újholdja idején,
44 Had vadásszon szabadon!
45 Suyam, Suyam anyám,
46 Erilge sárgálló vidék.
47 Nevető Suyam anyám,
48 Tirtiy fia, hívlak téged!
49 Ha meghalok, megtalállak.
50 Serilig-ből elhívtalak,
51 Mongol beszédű Kara-Moyun.
52 Tovább, tovább!
53 A gyermekek kérésére,
54 Áldást hoz a vörös köntös!
55 Daay anyám, Daay anyám,

56 Miféle gyermeket hozott világra.
57 Ne verjetez túl nagy zajt!
58 Sorug forrása a Nagy Tajgán
59 Solun Taydīng had maradjon!
60 Ó, szent Bogda,
61 Hosszú és széles tajgám,
62 Kőd fedí be...
63 A gyermekek kérésére,
64 Tűnjön el a köhögés, nátha!
65 Tűnjön már el!
66 A mi Ulug (Nagy) és Ötügen Tajgánk.
67 Öregek, fiatalok, csak menjetez!
68 Ó, szent Bogda,
69 Xamsıra folyó torkolatánál,
70 (Fekete hal) úszik.
71 Kadír dombnál, ahol a folyók találkoznak,
72 Állj meg a Kopasz (*kaljan*) hágónál.
73 Fiaim, ó fiaim,
74 Ebilig körül kószáltam,
75 És onnan nem tudtam visszatérni.
76 Igyatok az erős kínai teából!
77 Szürcsölve igyátok...!
78 A gyermekek kérésére,
79 Álomba [transzba] merülök,
80 Elutazok, és cobolyokat
81 Lövök, úgy térek vissza!
82 Megtaláljuk szerencsénket,
83 Saljak nembeli anyai nagynénénk,
84 Ne engedd, hogy földünk szerencsáját elvigyék!
85 Egyetez és igyátok [az áldozatból]!
86 Százhat nemes nemzetség,
87 Gyertez ide, apáim, anyáim!
88 Xamsıra béli anyám és apám,
89 Kakukk, kakukk!

Tuva és darhat kapcsolatok

A második dal elején a sámán arról beszél, hogy meglátogatja darhat rokonait, ami valószínűleg sámánősöket jelent. A darhatok egy mongol nyelvű etnikum, akik a mongol-tuva határon túl, a Xöwsgöl-tó nyugati felén élnek (Renčinxümbe, Ulaan Uul és Cagaan Nuur járások). A szövegben is szerepel, hogy a darhat szellemek mongol nyelvűek (*mool ünüüg*), tudósok azonban feltételezik, hogy a darhatok elmongolosodott tuvák, mely sámánhagyományaik alapján is kimutatható (DIÓSZEGI, 1962). Sámán eszközeik elnevezése

is gyakran tuva eredetű (például tuva *orba*, darhat *orow* / „dobverő”, tuva *dayak*, darhat *tayag* / „sámánbot”), mindemelett a tuva rénpásztorok (mongolul *caatan*) gyakran házasodnak darhat nemzetségekből, és vannak azonos nemzetségnevek is (például tuva *kuular*, darhat *xuular* / „hattyúk”).

Szent helyek és gazdaszellemeik (*ee*)

A sámán éneke során a kakukk hangját utánozza, amely egyfajta „sámán” madár a dél-szibériai törökök körében.⁴⁰ A sámán arról beszél, hogy anyja a pusztai Saljak nemzetség tagja. Bár a tuvák patrilineáris nemzetségekben élnek, az ősök szellemei (*dös*) matrilineárisan is örökölhetők, így a sámánok gyakran anyai nemzetségükhöz kötődnek szellemeik által.⁴¹ A sámán felsorolja nemzetsége szent helyeit (például Erilge, Serilig, Kaljan, Ebilig, Kadır), és azok gazdaszellemeit is idézi. A sámán szintén megemlíti a Xamsıra folyót és a híres Ödügen⁴² tajgát is, melyeket szintén hatalmas szellemek birtokolnak. A táj egyes részei a szellemősök testét vagy ruházatát szimbolizálják. A sámán lelke a transz alatt bejárja ezeket a helyeket, szimbolikusan megrajzolva, kijelölve nemzetsége szakrális területét, melyen belül a szellemek védeltséget biztosítanak. A szellemeket azért idézik meg az énekben, mert a fiatalok köhögéstől, megfázástól szenvednek (*jötkü-dumaa*). A szövegben az is szerepel, hogy a sámánkodás újhold idején történik (*ayning jaa-zi*). Ellentétben a burjátokkal, a szibériai törökök és a darhatok az újholdhoz kötik a szellemekkel való érintkezést (SOMFAI, 1998, 241.).

Különféle ekstázis élmények

A sámán Tirtiy, Dalay, Daay és Suyam anyja szellemeit idézi meg, és arról beszél, hogy meglátogatja a vidék szentjeit, illetve szent helyeit. A sámán szellemutazása során nem az alsó és felső világba,⁴³ hanem a nemzetségi szent helyekre jut el. A rénpásztorok körében tehát van sámánutazás, de nem vertikális, hanem horizontális, mely talán a réntartók és a szellemek közti mellérendelt viszonyt szimbolizálja, szemben a pusztai népek hierar-

⁴⁰ Maadaj Kara hőseposzában is találunk adatokat a kakukkkal kapcsolatos hiedelmekre (KALKIN, 1972, 68. és 252.).

⁴¹ Ezt a jelenséget 2008-as terepmunkám alatt is tapasztaltam, mikor Kalzan toha (mongolul *caatan*) sámán bár *balikši* nemzetségből származott, mégis anyja *soyan* nemzetségéhez sorolta magát, mert sámánképességét egy Gombo nevű sámántól örökölte, aki anyai nagyapja volt. Gombo-t Diószegi is megemlíti mongóliai terepmunkája (1960) idején (DIÓSZEGI, 1960, 200.).

⁴² Megjegyzendő, hogy az ótörök rovásfeliratokban egy szent helyről is szó van, melynek neve Ötüken Yiş, a legenda szerint a kök-türk nemzetség ősi szállásterülete.

⁴³ Az Altaj hegység telengit sámánjai az Alsó világba is tesznek utazást (SOMFAI, 1998, 242.).

chikus Alsó és Felső Világaival.⁴⁴ Míg a tuva sámánénekek fontos része a szent helyek ismertetése, a burját és darhat sámánénekekben kevesebb utalást találunk rájuk. A mongol sámánok általában a megszállottság élményét élik át, míg a tuva sámánokat nemcsak a megidézett szellemek szállják meg, hanem a sámánok lelke (tuva *sünezin*, mongol *sünesün*) általában utazást is tesz a szent helyekre. A tuvák a *sünezin ün-* / „lélek eltávozik” kifejezést használják a transzállapotra, míg a mongol etnikumok között inkább az *ongyon or-* / „a szent, vagyis a szellem megszállja” kifejezés használatos. Ez az émikus terminus jól mutatja az eksztázis élmények közti különbséget. A tuva sámán azt is elmondja, hogy az utazása végén a lelke visszatér (*jana ber-*). A szent helyek közt hegyeket (*tayga*), hágókat, folyókat és sámánsírokat találunk. A szövegben a természet gazda-szellemait *bogda* és *xayragan* szavakkal jelölik, mindkettő „szent” jelentésű a mongolban. A sámán a szellemet kínai teával kínálja, melyet saját maga fogyaszt el, de abból valójában a testét megszállt szellem részesül. Kétféle eksztázis élményt is megfigyelhetünk tehát egy időben: megszállottságot és a sámán szellemutazását (JOHANSEN, 2003, 143.).

3. ének: Taži-seren dobavató (*dünggür ööredir*) éneke, adatközlő ismeretlen

- 1 *Tirtiy xamning sünnining*
- 2 *Töreen jerin istep köreel*
- 3 *Alazining bažinayda*
- 4 *Ag-iy dagga töreen irgin*
- 5 *Tirtiy xaakti bastirgašting*
- 6 *Eginnigning bodu-la bo*
- 7 *Dört-le xaaktig joraan irgin*
- 8 *Dudalignig bodu-l bo*
- 9 ... *kedeer öngnüüm-ne sen*
- 10 *Dagilazın dag-iy sanın*
- 11 *Urug-darig aybizingga*
- 12 *Buyan bolur deer-le men*
- 13 *Eey-eey, eey-eey*
- 14 *Azas baži baza jerleen*
- 15 *Attig jarlig abayimning*
- 16 *Kiži xemning aalatkan*
- 17 *Beldir šölge...?*
- 18 *Užu-kidiün boop jerlep*
- 19 *Jerlep turar, ooy-eey*
- 20 *Uzun dünnü ulay düžeeš*
- 21 *Düžüm bile, xanım bile*

⁴⁴ 2008-as, Tozsu vidéki terepmunkám során a toha sámánok is a nemzetség egykori szent helyeit és gazdaszellemait keresték fel révéletük alatt.

22 Öörenip alğan iyik men
 23 Aa bogda abalarım,
 24 Alazımğa töreen iyik men
 25 Üş le jılding nüürü bolğan
 26 Ekki jılding nüüründe
 27 Eginnigni köör iyik sen
 28 Ekki jıttap joru-la sen
 29 Ee bogda üz-ay sünim
 30 Şiday bolup sirıglıktan
 31 Jarlı beeri emes(ebes) iyik be
 32 Sarılgaktıng idi bile
 33 Tos kiži atkargaştıng
 34 Bo-la jerge (dengnep) turgan
 35 Xubuttaynıng xüler kestik
 36 [?] sünnap joruur,
 37 Üş-le aylıg xüler kestik
 38 Inek sürüp[?] joraay-la sen
 39 Kadat xöldüing tožun baspay
 40 Kadat xöldüing suun işpey
 41 Sirılgaktıng, sirılgaktıng
 42 Ee bogda xayıragan
 43 Eginnigge töreen irgin
 44 Sarıg-dıttıng baži bile
 45 Üş-le kattap toylaan na men
 46 Aa bogda, abalarım
 47 Bolzun, bolzun, abalarım
 48 Eginnigni kedep alğan
 49 Eep jadap joy-dur iyik men
 50 Tirtıy oglu tirtinıngar
 51 Kidadımning kizil şayın
 52 Sürüp jemnep aliyn aan
 53 Üş-le dangza, üş-le daška
 54 Bora xamning boppuşkazı[?]
 55 Sürüp jemnep joy-dur iyik men
 56 Köbey şagda ...
 57 Jüs-le aldı say-la söögün⁴⁵
 58 Xozadıngar, xozadıngar
 59 Kük-kük, kük-kük

Fordítás

- 1 Tirtıy sámán marál szarvasának [dobjának],
 2 Keressük fel szülőföldjét!

⁴⁵ Utolsó rész (elküldi a szellemeket).

3 Az Alazi folyó forrásánál,
4 A Fehér Hegyen született.
5 Tirtiy sílécet kötött a lábára,
6 Két pár síléccel utazott.
7 Ez maga Eginnig,
8 Ez maga Dudalig,
9 Te vagy az én oltalmazóm,
10 Járja körül az összes hegyet!
11 A gyermekek kérésére,
12 Áldást hozzon!
13 Hej, hej, hej, hej
14 Azas folyó forrásánál lakott,
15 A mi híres ósanyánk.
16 Kiži folyó mentén kiáltozott,
17 Beldir pusztáján...?
18 Azokat a helyeket mind belakták,
19 Ott laktak, sokáig, hó, hej!
20 Hosszú éjszakát végigálmodtam,
21 Az álmmal és véremmel,
22 Megtanultam [a módját]!
23 Ó, szent Bogda atyáim!
24 Én Alaziban születtem.
25 Három év telt el [amióta a dobot felavatták].
26 Egy szerencsés év kezdődik.
27 Eginnigben kezdtem jósolni,
28 Szagolgatva jártam.
29 Három szent marál szarvasom,⁴⁶
30 A hajsától szenvedtek,
31 És elszakadtak tőlem.
32 Sarilgak kutyájával,
33 Kilenc férfit küldtek,
34 És elértek erre a helyre.
35 Xubuttay bronz késével,
36 Marál szarvasra vadászik,
37 Három hónapja készült a bronz kés.
38 Egy szarvasünőt kerget.
39 Kadat tó jegére ne lépj!
40 Kadat tó vizét ne igyad!
41 Sīrilgak, Sīrilgak,
42 Ó szent Bogda!
43 Eginnigben született,
44 A sárga vörösfenyőnél,

⁴⁶ A három marál szarvas a Kaszás csillag (Orion) neve Dél-Szibériában (vö. mongol *gurban maral*).

45 Háromszor rendeztem lakomát.
 46 Ó szent ősaným
 47 Gyertek gyorsan, ősaným!
 48 Eginnigbe lopakodtam,
 49 És nem tudok visszatérni.
 50 Tirtÿy fia, hívlak téged!
 51 A kínai erős teából,
 52 Szürcsölve had igyak!
 53 Három pipadohány, három csésze [vodka],
 54 Bora sámán italát⁴⁷
 55 Szürcsölve megkóstolom,
 56 Sok alkalommal...
 57 106 nemes nemzetség
 58 EngedjeteK, engedjeteK!
 59 Kakukk, kakukk!

Sámánna avatás és a dob

A harmadik dal egy dob felavatásának éneke. A tuva sámánhagyományokban a sámánt nem avatják fel külön szertartáson, ahogy azt a burjátok vagy a daurok teszik.⁴⁸ Úgy lesz valakiből sámán, hogy révüléshez szükséges eszközre tesz szert (dob, bot stb.), miután egy idősebb sámán megtanítja neki, hogyan idézze meg a szellemeket vele. Az eszközt azonban alkalmassá kell még tenni a szellemek megidézésére, vagyis fel kell avatni. Ilyenkor az idősebb sámán elénekli a *dünggür ööredir* / „dob tanító” dalát, és közben a tanítvány lelkét (*sünezin*) a dobra, mint a szellemutazás „hátas állatára” felülteti. (7. kép) A dob azt az állatot jelképezi, melynek bőréből készítették. Ebben az énekben a dob a szibériai marál szarvas bőréből (*siin*) készült. A szarvas elejtését is részletesen taglalja a szöveg. A sámán dob kerete egy szent fából van kifaragva. Az idősebb sámán választja ki a szent fát, kilenclyukú (*tos-karak*) kanállal tejet hint rá, megtisztítja, majd fehér szalaggal (*jalama*) megjelöli (DIÓSZEGI, 1960, 191.). A sámán ebben az énekben is a dob révén hívja a beavatandó sámán segítő szellemét, majd pipadohányt (*dangzi*) és pálinkát (*daška*) áldoz neki.

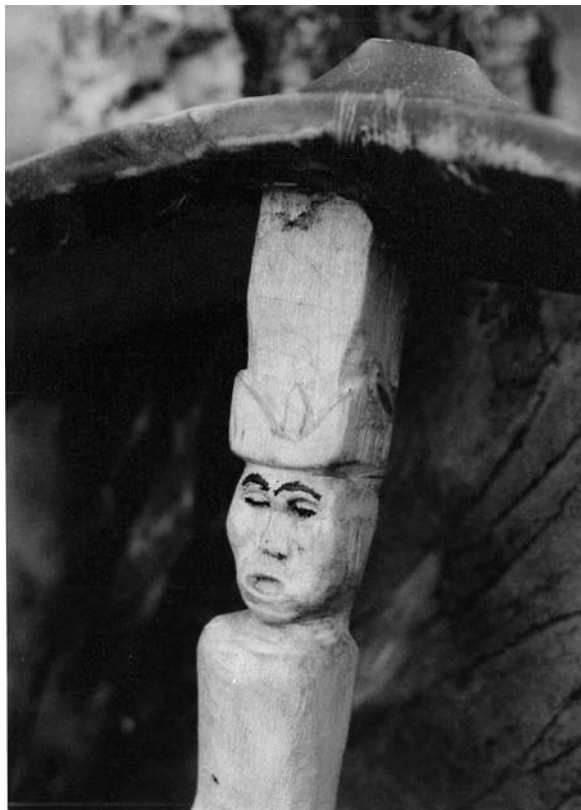

7. kép Tozsui tuva sámán, Tatiana dobjával. (Tuva, 1995, fotó: KUNKOVÁCS László.)

⁴⁷ A *boppuşka* valamiféle kásaszerű ital (saját gyűjtés, Tuva 1998).

⁴⁸ A burját *šanar*, daur *ominaan* olyan szertartások, melyek által a sámánt beavatják, így magasabb fokozatú sámánna válik (SOMFAI, 2009b, 157.).

A megidézett szellem jelképesen a dob gazdája lesz (*dünggür ee-zi*) (8. kép), és a dob használatakor segít a szellemnek a lélekutazásban. Ezalatt a szellem megszállhatja a sámán testét, mivel annak lelke ilyenkor eltávozik (*sünezin ün-*). Az ének végén megkéri a dobot felavató szellemet, hogy hagyja el a sámán testét (*xozat-*), és a sámán lelke visszatér szellemutazásáról.

8. kép Tozsui tuva sámán, Tatiana dobjának fogóján a dob gazdaszellem (dünggür ee-zi). (Tuva, 1995, fotó: KUNKOVÁCS László.)

Összegzés

Az 1950-es években a politikai helyzetből kifolyólag rendkívül nehéz volt a sámánokat hagyományaikról faggatni a „szovjet” Szibériában. A legtöbb sámán, akikkel Diószegi találkozott, nem mert vele beszélgetni, félve a következményektől (kitelepítés, börtön). Diószeginek olyan emberektől sikerült ezeket a tuva sámánénekeket gyűjtenie, akik sámánok szertartásain vettek részt (Ak Sandik fia és az ismeretlen adatközlő). Ez jól mutatja, hogy a

sámánhagyományok és a folklór nem valami titokzatos dolog volt a szovjet kor előtt, hanem az „egyszerű” emberek életének is fontos részét képezték. Voltak olyan antropológusok, akik vitatták a sámánhagyományok fontosságát, azzal érvelve, hogy azok csak a társadalom egy-két kiválasztott tagjának életét határozták meg, melyekről a társadalom többségének nincs tudomása. Az én tapasztalataim ennek éppen az ellenkezőjét bizonyítják. Azok az emberek, akik a szertartásokon részt vettek (hagyományosan a közösség minden felnőtt tagja és gyakran gyerekek is), a sámánhagyomány szinte minden aspektusát ismerték, illetve tisztában voltak a hozzá kapcsolódó hitvilággal. A szovjet korszak hagyományromboló és szekularizációs folyamata vezetett oda, hogy a sámánhagyományok és a néphit csak egy hagyományörző kisebbség tudása lett. A szovjet kor előtt a hétköznapi emberek is megjegyezték a sámán énekeit, és Diószegi gyűjtései is bizonyítják, hogy kérésre elő is tudták adni azokat. Diószegi által az 1950-es években gyűjtött adatok ebben a kontextusban hozzájárulnak a szibériai népek szovjet és poszt-szovjet etnikus történetének és a sámánhagyományok változásainak jobb megértéséhez. A poszt-szovjet korszakban a tuva sámánhagyományokról közzétett anyagok tükrében Diószegi gyűjtései megbízhatóbbak és autentikusabbak, mint az utóbbi évtized publikációi (KENIN-LOPSAN, 1997).

IRODALOM

CHEREMISOV, Konstantin Mikhaïlovich

1973 *Buriatsko-russkii slovar'*. Sovietskaia Enciklopediia. Moskva.

DIÓSZEGI Vilmos

1959a Az északkeleti sojotok sámánhitéhez (Zum Schamanenglauben der nordöstlichen Sojoten). *Ethnographia*, LXX, 77–137.

1959b Der Werdegang zum Schamanen bei den nordöstlichen Sojoten. *Acta Ethnographica Ac. Sc. Hun.* VIII, 269–291. és Suppl. 6–7.

1960 *Sámánok nyomában Szibéria földjén. Egy néprajzi kutatóút története.* Budapest, Magvető Kiadó.

1961 Problems of Mongolian Shamanism. Report of an expedition made in 1960 in Mongolia. *Acta Ethnographica As. Sc. Hung.*, X, 195–205.

1962 Intraethnic Differences és Interethnic Analogies. *Acta Ethnographica Ac. Sc. Hun.* XI, 143–190.

2002 *Naplók, levelek.* In: SANTHA István (szerk.): *Halkuló sámándobok. Diószegi Vilmos szibériai naplói, levelei.* Budapest, L'Harmattan. (Documentatio Ethnographica 18.)

JOHANSEN, Ulla

2003 Ecstasy and Possession: a Short Contribution to a Lengthy Discussion, In: HOPPÁL Mihály – KÓSA Gábor (szerk.): *Rediscovery of Shamanic Heritage.* 135–152. Budapest, Akadémiai Kiadó.

KALKIN, Aleksej

1973 Madaï-kara, Altaïskiĭ georicheskiĭ epos. In: PETROSIAN, Afro (szerk.): *Epos Narodov SSR*. Moskva, Nauka.

KENIN-LOPSAN, Mongush

1978 The Funeral Rites of Tuva Shamanism. In: DIÓSZEGI Vilmos – HOPPÁL Mihály (szerk.): *Shamanism in Siberia*. 291–298. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1997 *Shamanic Songs and Myths of Tuva*. Budapest. (ISTOR books 7.)

LIGETI, Louis/Lajos (szerk.)

1971 *Mongyol-un Niyuča Tobčiyān/Histoire Secrète des Mongols*. Monumenta Lingue Mongolicae Collecta I, Budapest. (eredeti In: YE DEHUI (szerk.): 元朝秘史 *Yuan-chao Bi-shi*. Beijing, 1908).

SÁNTHA István

2002 Diószegi Vilmos szibériai útjai és hagyatéka. In: SÁNTHA István (szerk.): *Halkuló sámándobok, Diószegi Vilmos szibériai naplói, levelei*. 411–420. Budapest, L'Harmattan. (Documentatio Ethnographica 18.)

SOMFAI KARA Dávid

1998 Dél-szibériai török sámánok révülési eszközei. In: BIRTALAN Ágnes (szerk.): *Őseink nyomán Belső-Ázsiában II. Hitvilág és nyelvészet*. 237–248. Budapest, Tankönyvkiadó.

2002 Dél-Szibériai törökök; Diószegi nyomában Szibéria földjén. In: SÁNTHA István (szerk.): *Halkuló sámándobok, Diószegi Vilmos szibériai naplói, levelei*. 455–466. Budapest, L'Harmattan Kiadó. (Documentatio Ethnographica 18.)

2003 Vilmos Diószegi's Collection of Kumandy Shamanism from 1964, In: SÁRKÖZI Alice – RÁKOS Attila (szerk.): *Altaica Budapestinensia MMII*. 297–304. (Proceedings of the 45th PIAC, 2002), Budapest.

2006 Bulagat-burját „sámán” szövegek Saraksinova és Diószegi gyűjtéséből. In: VARGYAS Gábor – BERTA Péter (szerk.): *Ethno-lore XXIII*. Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve. 545–560. Budapest, Akadémiai Kiadó.

2007 Sámánizmus-archívum. In: BALOGH Margit (szerk.): *Diszciplínák határain innen és túl*. 207–216. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ.

2008 Rediscovered Buriat Shamanic Texts in Vilmos Diószegi's Manuscript Legacy. *Shaman*, 16, 89–106.

2009a Életfa-ábrázolás egy altaji török eposz alapján. In: BALI János – TURAI Tünde (szerk.): *Élet/út/írások – Szilágyi Miklós tiszteletére*. 335–340. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – ELTE BTK Néprajzi Intézet.

2009b *Ominaan*, egy újjáélesztett daur sámánszertartás Hailar vidékéről. In: BERTA Péter (szerk.): *Ethno-lore XXVI*. Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve. 141–170. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.

- TENISHEV, Ädhäm Rakhimovich (szerk.)
 1968 *Tuvinsko-russkii slovar'*. Sovietskaia Enciklopediia, Moskva.
- VAJNŠTAĪN (Weinstein), Sev'ian Izrailevič
 1978 The *eerens* in Tuva Shamanism. In: DIÓSZEGI Vilmos – HOPPÁL Mihály (szerk.): *Shamanism in Siberia*. 457–467. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- VERBITSKIĪ, Vasiliĭ Ivanovich
 1893 *Altaiskie inorodtsy*. Moskva. (reprint: Gorno-Altaišk, 1993)
- VLADIMIRTSOV, Boris Iakovlevich
 1926 *Obraztsy mongol'skoĭ narodnoĭ slovenosti (Severozapanaia Mongoliiia)*. Leningrad, Nauka. (St. Petersburg)

DÁVID KARA SOMFAI

SONGS OF TUVA SHAMANS

VILMOS DIÓSZEGI'S MANUSCRIPT LEGACY (PART 2)

Vilmos Diószegi (1923–1972), the well-known Hungarian researcher of Siberian shamanic traditions left a prolific manuscript legacy after his untimely death in 1972. Some parts of it are now kept in the Institute of Ethnology of the Hungarian Academy of Sciences. Diószegi's manuscripts, typescripts and notes are kept in paper folders in the archives of the institute. Éva Schmidt compiled a tentative catalogue in Hungarian that was never published. When the author of the paper started to work at the Institute in 2003, his task was to find out exactly what kind of materials were kept in the archives that are related to shamanic traditions and Diószegi's own field trips to Siberia. The author has found fourteen folders with manuscripts related to shamanic traditions. Some of the materials were collected during Diószegi's field trips to Siberia between 1957 and 1964. The author has also found many valuable unpublished materials and started to prepare them for publication. He has compared the manuscripts with data earlier published about Diószegi's field trips. The present article is the second part of a preliminary report the author wishes to dedicate to Diószegi's manuscript legacy. It is about the materials collected during Diószegi's fourth field trip among the North-eastern Tuva (Tožu) in 1958. The author has selected some valuable data on beliefs: the way shamans received their shamanic ability (*dös*) and a shamanic drum was initiated (*dünggür ööredir*). There is also material on staff (*dayak*) as a shamanic device. Texts are published here with original Tuva transcript and English translation by the author.